

Procopius van Caesarea

Een close reading van De Gebouwen

D.D. Bos

Cursus: Bachelorscriptie
Docent: prof. dr. O.J. Hekster
Studentnummer: S1028738
Woordenaantal: 8446

Inhoudsopgave

Introductie.....	2
Inleiding.....	2
Historische context	2
Historiografische context	3
Methoden en concepten	4
Stijl en inhoud.....	5
De werken van Procopius.....	5
Het classicisme van Procopius	6
<i>De Gebouwen</i>	9
De inhoud van <i>De Gebouwen</i>	9
De traditionele interpretatie van <i>De Gebouwen</i>	10
Twee narratieve niveaus.....	12
Conclusie	16
Bibliografie	18
Primair bronmateriaal	18
Secundaire literatuur	18

Introductie

Inleiding

De Oorlogen, *De Geheime Geschiedenis* en *De Gebouwen* van Procopius zijn drie boeken die in de historiografie worden beschouwd als belangrijke bron voor de bestudering van de late oudheid vanwege de grote hoeveelheid aan informatie. Het probleem bij de bestudering van de boeken van Procopius is het feit dat hij de gebeurtenissen en de individuen van zijn tijd op zeer tegenstrijdige manieren beschrijft. Zo kan een individu in *De Oorlogen* op een positieve manier beschreven worden en vervolgens in *De Geheime Geschiedenis* op een negatieve manier beschreven worden. Daarnaast bestaan de boeken uit verschillende literaire genres en maakt Procopius gebruik van diverse retorische technieken. Deze complexiteit heeft als gevolg dat er in de wetenschap discussie wordt gevoerd over de daadwerkelijke boodschap die Procopius in zijn boeken probeerde over te brengen. Dit onderzoek zal ingaan op de boodschap die Procopius in *De Gebouwen* probeerde over te brengen. Hiervoor zullen de inhoudelijke en stilistische kenmerken van de teksten van Procopius worden geanalyseerd. Vervolgens zal er een *close reading* van *De Gebouwen* worden gedaan op basis van het concept *safe criticism*. Ten slotte zal er in dit onderzoek worden ingegaan op wat voor manieren onderzoekers *De Gebouwen* interpreteren en welke boodschap Procopius in *De Gebouwen* probeert over te brengen.

Historische context

De regeerperiode van de Romeinse keizer Justinianus (527-565) wordt door historici beschouwd als een overgangperiode tussen de oudheid en de middeleeuwen in het Middellands Zeegebied. Enerzijds bevond het Romeinse Rijk zich nog sterk in de tradities van de klassieke cultuur. Inwoners van het toenmalige Romeinse Rijk spraken de klassieke talen, de traditionele polytheïstische klassieke religie had nog veel aanhangers en de klassieke beeldtaal was prominent aanwezig in kunst en architectuur. Anderzijds kende de periode veel kenmerken van de periode die historici nu aanduiden als de middeleeuwen. Het christelijke geloof werd een belangrijke institutionele religie in het mediterrane gebied en het westelijke deel van het Romeinse Rijk werd opgesplitst in afzonderlijke vorstendommen en koninkrijken. Deze turbulente periode van transformatie wordt door historici geïdentificeerd als de late oudheid.¹ Het oostelijke gedeelte van het Romeinse Rijk ontkwam niet aan veranderingen in deze periode. De regeerperiode van keizer Justinianus wordt dan ook gezien als dynamisch. Deze dynamische regeerperiode wordt gekenmerkt door het heroveren van voormalig Romeins gebied in Italië, Noord-Afrika en Spanje, het codificeren van Romeins recht en het voeren van een actieve bouwpolitiek. Verder werd de mediterrane wereld in de zesde eeuw getroffen door de Pest van Justinianus, verloor het Romeinse Rijk veel gebied in het oosten als gevolg van een oorlog met het Perzische Rijk en werd het centrum van Constantinopel getroffen door de beruchte Nika-oproer.²

De regeerperiode van keizer Justinianus werd beschreven door de Griekse auteur Procopius van Caesarea. Procopius was een prominente historicus en leefde waarschijnlijk tussen 490 en 565 na Christus. Vanwege het tekort aan bronnen is er weinig bekend over zijn persoonlijke leven. Waarschijnlijk vergezelde Procopius de Romeinse generaal Belisarius tussen 527 en 540 als adviseur in zijn militaire campagnes in Perzië, Noord-Afrika en Italië. Verder is het aannemelijk dat Procopius vanaf 540 in Constantinopel leefde omdat hij een ooggetuigenverslag schreef van de Pest van Justinianus en de Nika-oproer in de Romeinse hoofdstad. Tussen 545 en 554 schreef Procopius drie boeken over het zesde-eeuwse Romeinse Rijk. *De Oorlogen* beschrijft de oorlog met het Perzische Rijk, de oorlog met de Vandalen en de Gotische Oorlogen. *De Gebouwen* is een opsomming van bouwwerken en infrastructuur die Justinianus heeft aangelegd tijdens zijn

¹ Deze korte beschrijving doet onrecht aan de historische complexiteit van de late oudheid. Voor prominent historisch onderzoek naar deze periode zie: P. Brown, *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad (CE 150–750)* (London 1989); A. Cameron, *The Later Roman Empire: CE 284–430* (Harvard 1993).

² Voor een historisch overzicht voor de regeerperiode van Justinianus zie: M. Maas (ed), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (Cambridge 2005).

regeerperiode. *De Geheime Geschiedenis* beschrijft de paleisroddels van Constantinopel en de persoonlijke levens van individuen die Procopius beschrijft in *De Oorlogen* en *De Gebouwen*.³

Procopius kan gecategoriseerd worden als een classicistische auteur. Dit betekent dat Procopius werd opgeleid in het gebruik van klassieke taalconventies voor het maken van een overtuigend argument. De term classicisme in de context van de zesde-eeuwse historische literatuur heeft twee betekenissen. Enerzijds suggereert de term een pragmatische functie. De term wordt gebruikt om het classicistische genre te onderscheiden van kerkelijke geschiedenis of een kroniek. Anderzijds wijst de term classicisme op een literaire stijl. De tekst is niet letterlijk geschreven in de klassieke oudheid, maar de auteur probeert een klassieke tekst te imiteren door impliciete of expliciete literaire en culturele verwijzingen naar de klassieke cultuur in de tekst te verwerken.⁴ Procopius werd door contemporaine auteur Photius benoemd tot retor.⁵ Dit betekende dat zijn collega's hem zagen als schrijver die bijzonder vaardig was in het maken van deze classicistische retorische verwijzingen. Inzicht in het zesde-eeuwse classicisme is dus essentieel voor het interpreteren van de teksten van Procopius.⁶

Historiografische context

De Oorlogen, *De Geheime Geschiedenis* en *De Gebouwen* vormen samen een historisch overzicht van de regeerperiode van keizer Justinianus. De boeken van Procopius worden door historici beschouwd als een belangrijke bron voor het bestuderen van het Romeinse Rijk in de late oudheid. Het probleem bij het bestuderen van de boeken van Procopius is dat de schrijver in elk boek een ander beeld schetst van de keizer. De Britse historicus Edward Gibbon schreef al in de achttiende eeuw dat Procopius keizer Justinianus in *De Oorlogen* prijst vanwege zijn militaire overwinningen, in *De Geheime Geschiedenis* neerzet als misbruiker van de macht en in *De Gebouwen* verheerlijkt vanwege zijn bouwpolitiek.⁷ Deze empirische interpretatie van Gibbon heeft veel invloed gehad op de bestudering van de boeken van Procopius. In handboeken wordt het verband tussen de boeken op de manier van Gibbon beschreven en veel historici zien nog een historische werkelijkheid in de empirische interpretatie. Dit had als gevolg dat *De Oorlogen* als belangrijkste tekst werd beschouwd voor de bestudering van het zesde-eeuwse Romeinse Rijk op basis van de boeken van Procopius.

Pionier op het gebied van modern historisch onderzoek naar de boeken van Procopius is de Britse historica Averil Cameron. Haar boeken *Procopius in the Sixth Century* en *History as Text* zijn geschreven als reactie op de empirische interpretatie die in de twintigste eeuw nog als aannemelijk werd beschouwd. Cameron suggereerde in haar boeken dat de empirische interpretatie van Gibbon niet recht doet aan de complexiteit van de boeken van Procopius. Cameron gaf in haar onderzoeken nieuwe inzichten in hoe Procopius keizer Justinianus verbeeldde en hoe deze verbeeldingen tot stand waren gekomen. Procopius zou volgens Cameron de mogelijkheden van de verschillende genres van de drie boeken gebruiken om een complete geschiedenis te schrijven van de regeerperiode van Justinianus en het zesde-eeuwse Romeinse Rijk. De oprechte opvattingen van Procopius over keizer Justinianus zouden daarom te vinden zijn in de inhoudelijke overeenkomsten tussen de boeken.⁸ De onderzoeken van Cameron resulteerden in een bloei van onderzoek naar Procopius. Historici gingen onderzoek doen naar de invloed van de verschillende genres op de inhoud van de drie boeken van Procopius, archeologen gingen *De Gebouwen* gebruiken als bron voor feitelijke informatie en kunsthistorici gingen onderzoek doen naar wat voor informatie de boeken van Procopius kunnen bieden op het gebied van onderzoek naar zesde-eeuwse kunst. Daarnaast werd de datering van de boeken belangrijk omdat dit invloed zou kunnen hebben op het verband tussen de teksten.⁹

³ A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History and Philosophy at the End of Antiquity* (Philadelphia 2004) 1-16.

⁴ A. Kaldellis, 'The Classicism of Procopius' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 339-340.

⁵ Photius, *Bibliotheca*, 63.

⁶ A. Cameron, *Procopius in the Sixth Century* (Berkeley 1985) 33.

⁷ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (London 1996) 471-472.

⁸ Cameron, *Procopius in the Sixth Century*.

⁹ B. Croke, 'The Search for Harmony in Procopius' Literary Works' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 31-32.

De Griekse historicus Anthony Kaldellis schreef dertig jaar later het boek *Procopius of Caesarea* als reactie op het onderzoek van Cameron. In zijn boek introduceerde hij een nieuwe methodologie voor het interpreteren van de boeken van Procopius. Volgens Kaldellis zou enkel de inhoud van *De Geheime Geschiedenis* als bron van informatie voor de oprechte opvattingen van Procopius kunnen gelden. In *De Oorlogen* en in *De Gebouwen* zou Procopius zijn oprechte opvattingen verbergen door middel van classicistische verwijzingen. Dit betekent dat Procopius over het algemeen een negatief beeld schetst van Justinianus. Verder deed Kaldellis onderzoek naar de invloed van de klassieke cultuur op de cultuur van het Romeinse Rijk ten tijde van de late oudheid en de middeleeuwen. Kaldellis stelde dat de klassieke cultuur een aanzienlijke invloed heeft gehad op literatuur van het zesde-eeuwse Romeinse Rijk. Hierdoor is het begrip van classicisme volgens Kaldellis essentieel voor het interpreteren van de teksten van Procopius.¹⁰ Het onderzoek van Kaldellis heeft geleid tot verdiepende onderzoeken van classici naar de betekenis van classicistische verwijzingen in de teksten van Procopius. Verder gingen literatuurwetenschappers onderzoek doen naar de betekenis van beeldspraak in de teksten van Procopius.

De boeken van Procopius hebben in de afgelopen jaren veel hernieuwde aandacht gekregen. In 2018 werd *Procopius of Caesarea: Literary and Historical Interpretations* gepubliceerd en in 2021 werd *A Companion to Procopius of Caesarea* gepubliceerd. Deze boeken zijn bundels van verschillende artikelen voor de bestudering van de werken van Procopius. Deze bundels zijn product van een bloei van onderzoek naar Procopius van de afgelopen tien jaar. In inhoudelijk opzicht zijn de artikelen met name een verbreding van het onderzoeksveld op gebied van literatuuranalyse, kunstgeschiedenis en historiografie. Verder is in 2021 het boek *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople* van Elena Boeck verschenen. In haar boek richt Boeck zich op de twee fragmenten uit *De Gebouwen* over het bronzen standbeeld van Justinianus. Zij stelt dat *De Gebouwen* van Procopius de belangrijkste bron is voor het definiëren van de fundamentele verbale representatie van het standbeeld van Justinianus. Daarnaast analyseert Boeck *De Gebouwen* aan de hand van het concept *safe criticism*. Zij stelt op basis van haar analyse dat *De Gebouwen* een tweede narratief niveau heeft. In dit tweede narratieve niveau bekritiseert Procopius keizer Justinianus.¹¹ Het boek van Boeck is een voorbeeld van de *close reading* benadering van de boeken van Procopius waar het onderzoeksveld in 2022 naar vraagt.

Methoden en concepten

Historici, literatuurwetenschappers, kunsthistorici en classici hebben in de afgelopen decennia verschillende methodes bedacht voor de interpretatie van de werken van Procopius. Dit onderzoek zal zich richten op de vraag op wat voor manieren *De Gebouwen* van Procopius geïnterpreteerd kan worden. Voordat *De Gebouwen* geïnterpreteerd zal worden, zal er in het eerste hoofdstuk uiteen worden gezet welke factoren van invloed waren op de totstandkoming van de inhoudelijke en stilistische kenmerken van de teksten van Procopius. In dit hoofdstuk zullen de factoren die de stijl en inhoud van de boeken van Procopius hebben bepaald uiteen worden gezet. Het analytische gedeelte van dit onderzoek zal bestaan uit een *close reading* van *De Gebouwen* zijn. Er zal een nadruk worden gelegd op het concept *safe criticism*. *Safe criticism* is een concept dat is bedacht door literatuurwetenschappers voor het analyseren van indirecte kritiek in de teksten van schrijvers.¹² In het tweede hoofdstuk zal de traditionele interpretatie van *De Gebouwen* uiteen worden gezet. Vervolgens zal er op basis van het concept *safe criticism* een tweede *close reading* gedaan worden van *De Gebouwen*. In het hoofdstuk zal worden getoetst of het mogelijk is dat *De Gebouwen* beschikt over twee narratieve niveaus. In de conclusie zal worden beargumenteerd welke interpretatie van *De Gebouwen* het aannemelijkst is. Tot slot maakt dit onderzoek gebruik van verschillende vertaalde schriftelijke bronnen. Er zijn Nederlandse vertalingen gebruikt als deze beschikbaar waren. De meeste vertalingen zijn echter in het Engels.

¹⁰ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*.

¹¹ E. N. Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople. The Cross Cultural Biography of a Mediterranean Monument* (Chicago 2021).

¹² F. Ahl, *The Art of Safe Criticism in Greece and Rome* (Baltimore 1984).

Stijl en inhoud

Procopius was een antieke historicus die de gebeurtenissen die hij beschreef voor een groot gedeelte zelf heeft meegemaakt. Het feit dat zijn verslag grotendeels was gebaseerd op zijn eigen ervaring, had invloed op de manier waarop hij over zijn wereld dacht en schreef. De beschrijvingen van de handelingen van individuen in zijn boeken zijn regelmatig gevuld met waardeoordelen en emotionele opvattingen.¹³ Verder begaf Procopius zich in een intellectuele omgeving waar de kennis van klassieke teksten cruciaal was voor het schrijven van een juiste tekst. Schrijvers maakten in hun teksten directe verwijzingen naar teksten uit de klassieke oudheid om aan de lezer te laten zien dat ze hun literaire voorgangers begrepen en waardeerden.¹⁴ Procopius schreef zijn teksten in deze classicistische literaire traditie. Dit betekent dat Procopius zijn tekst schreef aan de hand van klassieke taalconventies. Deze klassieke taalconventies bestaan uit regels en verwijzingen die invloed hebben op de manier waarop zijn boeken geïnterpreteerd moeten worden.¹⁵ In dit hoofdstuk zullen de factoren die de stijl en inhoud van de boeken van Procopius hebben bepaald uiteen worden gezet.

De werken van Procopius

Procopius heeft drie boeken geschreven: *De Oorlogen*, *De Geheime Geschiedenis* en *De Gebouwen*. De eerste zeven hoofdstukken van *De Oorlogen* en de gehele *Geheime Geschiedenis* zijn waarschijnlijk geschreven tussen het jaar 550 en 551. Het grootste gedeelte van *De Gebouwen* wordt gedateerd in het jaar 551. Hoofdstuk acht van *De Oorlogen* en de volledige versie van *De Gebouwen* zijn waarschijnlijk geschreven tussen het jaar 553 en het jaar 554.¹⁶ Deze drie boeken zijn in drie verschillende literaire genres geschreven. Hierdoor wordt de schrijfstijl van Procopius in elk boek bepaald door andere literaire eisen en beperkingen. *De Oorlogen* is geschreven als classicistische politieke geschiedenis. *De Geheime Geschiedenis* is geschreven als schelddicht over het hofleven van Constantinopel en *De Gebouwen* is geschreven als panegyriek voor keizer Justinianus. Deze verschillen in genre en onderwerp zorgen ervoor dat de boeken van Procopius als geheel moeilijk leesbaar zijn.¹⁷ Hoewel sommige fragmenten elkaar tegenspreken, worden alle boeken beïnvloed door dezelfde denkpatronen van Procopius.¹⁸

De denkwijze van Procopius werd, net als bij elke andere historische auteur, beïnvloed door zijn omgeving. Procopius behoorde tot de sociale elite van het zesde-eeuwse Romeinse Rijk. De elitaire sociale achtergrond droeg bij aan het conservatieve wereldbeeld van Procopius en de negatieve opvatting die hij had tegenover veranderingen in de gevestigde orde.¹⁹ Verder werd Procopius opgeleid in de klassieke traditie van *paideia*. Dit betekent dat zijn opvoeding en opleiding bestond uit het ontwikkelen van een brede intellectuele en lichamelijke basis. *Paideia* was een aristocratische aangelegenheid. Hierdoor ontwikkelde Procopius een elitair intellectueel wereldbeeld. Dit heeft als gevolg dat mensen zonder *paideia* negatief worden afgebeeld in de boeken van Procopius. Daarnaast maakte Procopius veel verwijzingen die enkel lezers met dezelfde *paideia* konden begrijpen.²⁰ Tot slot was Procopius hoogstwaarschijnlijk een christen. Dit zorgde voor een complexe dynamiek tussen klassieke en christelijke thema's in zijn boeken. Procopius probeerde eventuele spanningen te vermijden door christelijke terminologie en klassieke thema's niet te combineren.²¹ Uiteindelijk was de classicistische intellectuele achtergrond van Procopius sturend in zijn

¹³ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 3-5.

¹⁴ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 24-25.

¹⁵ Cameron, *Procopius in the Sixth Century*, 33-34.

¹⁶ Croke, 'The Search for Harmony in Procopius' Literary Works', 36.

¹⁷ D. Brodka, 'Procopius as a Historiographer' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 194.

¹⁸ Cameron, *Procopius in the Sixth Century*, 34.

¹⁹ Brodka, 'Procopius as a Historiographer', 195.

²⁰ U. Roberto, 'Procopius and his Protagonists' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 369.

²¹ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 166.

fundamentele denkwijze. Hierdoor zijn er christelijke invloeden te vinden in zijn boeken, maar zijn de regels van het classicistische genre dwingend voor zijn schrijf- en denkwijze.²²

Het classicisme van Procopius

Procopius werd opgeleid in het gebruik van klassieke taalconventies voor het maken van een overtuigend argument of narratief.²³ Het gebruik van klassieke taalconventies had niet enkel invloed op zijn vocabulaire, genre en structuur, maar representeren een bepaalde opvatting over het verloop van de geschiedenis. Volgens Procopius is de functie van kennis van de geschiedenis het voorspellen van gebeurtenissen in de toekomst en het vermijden van fouten uit het verleden: "Procopius of Caesarea has written the history of the wars which Justinian Emperor of the Romans, waged against the barbarians of the East and of the West, relating separately the events of each one, to the end that the long course of time may not overwhelm deeds of singular importance through lack of a record, and thus abandon them to oblivion and utterly obliterate them. The memory of these events he deemed would be a great thing and most helpful to men of the present time, and to future generations as well, in case time should ever again place men under a similar stress."²⁴ Deze opvatting heeft zijn oorsprong in de classicistische overtuiging dat het verloop van de geschiedenis onderhevig is aan algemene en consistente regels. Dit heeft als gevolg dat, in de perceptie van Procopius, gebeurtenissen uit het verleden zichzelf kunnen herhalen. Hierdoor probeerde Procopius de lezer van zijn werken te voorzien van de kennis om historische gebeurtenissen te kunnen interpreteren.²⁵

Classicistische verwijzingen in de tekst van Procopius komen op een literaire en een moraliserende manier naar voren. De literaire classicistische retoriek van Procopius is te vinden in de manier waarop hij toespraken in *De Oorlogen* beschrijft. De toespraken zijn, in tegenstelling tot andere fragmenten, geschreven in en gestructureerd naar een klassieke vorm van het Attisch Grieks. Deze vorm van Grieks werd niet meer gesproken in het zesde-eeuwse Romeinse Rijk en illustreert hierdoor de literaire classicistische invloeden in de retoriek van Procopius.²⁶ Verder gebruikt Procopius verschillende klassieke teksten als linguïstisch model voor zijn eigen boeken. Zijn verslag over de Pest van Justinianus heeft in structureel opzicht veel overeenkomsten met het verslag van Thucydides over de Atheense plaag.²⁷ Dezelfde overeenkomst is te zien in de beschrijvingen van belegeringen in de boeken Herodotus en de beschrijvingen van belegeringen in de boeken van Procopius. Dit wil niet zeggen dat Procopius elementen uit de klassieke teksten zonder overweging overneemt. Veel verwijzingen zijn subtiel en selectief. Daarnaast worden klassieke narratieve sjablonen door Procopius gebruikt, maar veel details worden aangepast aan de zesde-eeuwse context.²⁸

In sommige fragmenten gebruikt Procopius classicisme om een moraliserende boodschap over te brengen. Hierdoor krijgt het classicisme van Procopius een politieke lading. In de introductie van hoofdstuk I van *De Oorlogen* imiteert Procopius de voorrede van de Griekse auteur Herodotus.²⁹ Doordat Procopius in de introductie verwijst naar de Grieks-Perzische oorlog in de boeken van Herodotus vergelijkt hij niet alleen de Grieks-Perzische oorlog met de eigentijdse Romeins-Perzische oorlog, maar probeert Procopius ook de schaal van Herodotus te overtreffen door conflicten in het westen op te nemen in zijn werk.³⁰ Keizer Justinianus is een centraal figuur in *De Oorlogen*. Hoewel de keizer zelden als persoon in het

²² Brodka, 'Procopius as a Historiographer', 196.

²³ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 343.

²⁴ Procopius van Caesarea, *The Wars of Justinian*, 1.1.1.

²⁵ Brodka, 'Procopius as a Historiographer', 196.

²⁶ Kaldellis, 'The Classicism of Procopius', 343.

²⁷ C. F. Pazdernik, 'Procopius and Thucydides on the Labors of War: Belisarius and Brasidas in the Field' in: David Konstan ed., *Transactions of the American Philological Association* (Baltimore 2014) 181.

²⁸ Kaldellis, 'The Classicism of Procopius', 339-341.

²⁹ Herodotus, *The Histories*, 1.1.

³⁰ P. Rance, 'Wars' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 72.

werk voorkomt, wordt hij beschreven als de belangrijkste factor voor de Romeinse militaire overwinningen. Procopius lijkt de positieve classicistische verwijzingen te gebruiken als literair middel om Justinianus af te beelden als keizer die het Romeinse Rijk verdedigt tegen de barbaarse dreiging uit het westen en het oosten.³¹ Een andere positieve moraliserende verwijzing naar klassieke literatuur is te vinden in de betekenis die Procopius geeft aan de architect in *De Gebouwen*. Procopius beschrijft architecten als intelligente en waardige individuen.³² Procopius haalt deze definitie uit *Over Architectuur* uit de eerste eeuw voor Christus van de Romeinse auteur Vitruvius.³³ Vitruvius definieerde architectuur als een opzichzelfstaande kunstvorm, onderscheidde het verschil tussen de praktische en theoretische aspecten van de architectuur en stelde dat de bouw van monumenten een ideaal was voor de goede keizer.³⁴ Hoewel Procopius contemporaine architecten waardeerde voor hun werk, schreef hij dat ze keizer Justinianus enkel assisteerde: "And Anthemius of Tralles, the most learned man in the skilled craft which is known as the art of building, not only of all his contemporaries, but also when compared with those who had lived long before him, ministered to the Emperor's enthusiasm, duly regulating the tasks of the various artisans, and preparing in advance designs of the future construction; and associated with him with another master-builder, Isidorus by name, a Milesian by birth, a man who was intelligent and worthy to assist the Emperor Justinian."³⁵ Procopius gebruikt de klassieke definitie van de architect van Vitruvius als positieve classicistische verwijzing om zo Justinianus af te beelden als vaardige architect en goede keizer.³⁶

Procopius gebruikt moraliserende classicistische verwijzingen niet enkel op een positieve manier. In het hoofdstuk over de oorlog met De Vandalen in *De Oorlogen* vergelijkt Procopius de Romeinse militaire campagne in Noord-Afrika, in opdracht van Justinianus, met de Perzische campagne in Griekenland in opdracht van koning Xerxes. De Perzische koning wordt in het klassieke discours gezien als barbaarse tiran en despoot. Hierdoor karakteriseert Procopius keizer Justinianus met deze vergelijking als een slechte keizer. Daarnaast legt Procopius met de vergelijking met Xerxes een nadruk op de uiteindelijke nederlaag van Justinianus in Noord-Afrika. Hierdoor verandert Procopius het narratief van een militair succes in Noord-Afrika door middel van een classicistische verwijzing in een militaire nederlaag voor keizer Justinianus.³⁷ Dezelfde classicistische retoriek is te vinden in het hoofdstuk over de Gotische oorlogen. Justinianus probeerde de verovering van Italië als een bevrijding van Romeins gebied af te beelden. Procopius gebruikt de beschrijving van Thucydides over de imperialistische veroveringen van de Spartaanse generaal Brasidas als model voor zijn beschrijving van de Italiaanse veroveringen van Justinianus. Hierdoor verandert Procopius de boodschap van Justinianus van de bevrijding van Italië in een narratief dat imperialistische expansie benadrukt.³⁸ Procopius gebruikt negatieve classicistische verwijzingen in zijn boeken als linguïstisch middel om kritiek te uiten op het politieke beleid van Justinianus. Inzicht in dit moraliserende classicisme is dus essentieel voor het interpreteren van de boodschap die hij probeert over te brengen met zijn teksten.

Procopius neemt, naast verwijzingen naar classicistische gebeurtenissen en classicistisch gedachtegoed, de structuur van literatuur uit de klassieke oudheid over in zijn boeken.³⁹ De Griekse auteur Strabo schreef tussen de eerste decennia voor Christus en de laatste decennia na Christus *De Geographika*. Zijn boek vormde een geografisch en demografisch overzicht van de gebieden en volkeren in het Romeinse keizerrijk. Strabo begint zijn overzicht van het Romeinse

³¹ Rance, 'Wars', 72-73.

³² Procopius, *The Buildings*, 1.25.

³³ N. Schibille, 'The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium' in: M. de Groot ed., *Byzantium 79* (Wetteren 2009) 363.

³⁴ Schibille, 'The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium', 360.

³⁵ Procopius, *The Buildings*, 1.25.

³⁶ Schibille, 'The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium', 376.

³⁷ Kaldellis, 'The Classicism of Procopius', 344.

³⁸ Ibidem.

³⁹ J. Elsner, 'The Rhetoric of Buildings in the *De Aedificiis* of Procopius' in: L. James ed., *Art and Text in Byzantine Culture* (Cambridge 2007) 38.

Rijk bij de hoofdstad Rome en roteert dan met de klok mee bewegend rond de Middellandse Zee.⁴⁰ Procopius begint in boek I van *De Gebouwen* met een beschrijving van verschillende gebouwen en monumenten in Constantinopel, boek II beschrijft steden in het oosten en fortificaties aan de grens met Perzië en boek III beschrijft steden en fortificaties in Armenië, Tzanica en de kusten van de Zwarte Zee. Boek IV verschuift naar het westen en beschrijft steden tot aan de grens met Italië. Boek V beschrijft steden en fortificaties in Azië en Libië en Boek VI beschrijft steden en fortificaties in Egypte en Noord-Afrika.⁴¹ Procopius gebruikt op deze manier de geografische indeling van Strabo als structuur voor zijn eigen beschrijving van het Romeinse Rijk, maar verplaatst het centrum naar Constantinopel. Doordat Procopius zijn tekst op deze manier structureert, geeft hij zijn *De Gebouwen* een keizerlijke ideologische lading.⁴²

Uit de bovenstaande argumenten is gebleken dat de stijl en de inhoud van de werken van Procopius werden bepaald door zijn omgeving, zijn historiografische opvatting en de classicistische invloeden in zijn teksten. De elitaire sociale omgeving waar Procopius zich in begaf zorgde voor een conservatief wereldbeeld. Hierdoor was Procopius in zijn teksten regelmatig negatief tegenover veranderingen in de gevestigde orde. Daarnaast was hij direct betrokken bij de personen die hij beschreef. Dit zorgde ervoor dat de beschrijvingen van handelingen van deze personen vaak bestonden uit waardeoordelen. Verder behoorde Procopius tot de intellectuele elite van Constantinopel. Hierdoor staan er in zijn teksten verwijzingen die enkel personen uit die intellectuele elite konden begrijpen. Soms zijn de verwijzingen dusdanig subtiel dat enkel personen met dezelfde *paideia* de verwijzingen konden begrijpen. Vanwege de classicistische historiografische opvatting van Procopius probeerde hij regelmatigheden te vinden in het verloop van de geschiedenis. Deze regelmatigheden probeerde hij om te zetten naar moraliserende lessen voor de lezer van zijn boeken. Uiteindelijk was vooral het classicisme dwingend voor de stijl en inhoud in de werken van Procopius. Procopius gebruikte classicisme op een literaire wijze om *De Gebouwen* naar Strabo's *Geographika* te structureren. Verder waren vooral de verwijzingen naar klassieke auteurs dwingend voor de stijl van Procopius en de inhoud van zijn teksten. Hij gebruikte classicisme als literair middel om zijn teksten van retoriek en structuur te voorzien. Hierdoor functioneerde de klassieke teksten als een sturend linguïstisch model voor de stijl en inhoud in de werken van Procopius. Procopius gebruikte deze classicistische verwijzingen op een positieve wijze doordat hij Justinianus beschreef als superieure architect en keizer die het Romeinse Rijk verdedigde tegen barbaarse dreigingen. Tegelijkertijd gebruikte Procopius negatieve classicistische verwijzingen om kritiek te uiten op het politieke beleid van keizer Justinianus. Zo vergeleek Procopius keizer Justinianus met een barbaarse bespoot en benadrukte hij het imperialistische karakter van de veroveringen in Italië. Doordat Procopius positieve en negatieve verwijzingen door elkaar heen gebruikt, sprak hij zichzelf soms tegen.⁴³

⁴⁰ Elsner, 'The Rhetoric of Buildings', 39.

⁴¹ Ibidem, 38.

⁴² Ibidem, 39.

⁴³ Cameron, *Procopius in the Sixth Century*, 34.

De Gebouwen

Averil Cameron schreef in *Procopius and the Sixth Century* dat *De Gebouwen* meer problemen heeft veroorzaakt voor de interpretatie van de boeken van Procopius dan *De Geheime Geschiedenis*. In vergelijking met *De Geheime Geschiedenis* lijkt *De Gebouwen* een opsomming van onoprechte lofspraak over de bouwpolitiek van Justinianus. Het contrast tussen de trend van positief classicisme in *De Gebouwen* en de trend van negatief classicisme in *De Oorlogen* en *De Geheime Geschiedenis* lijkt bij te dragen aan de opvatting dat *De Gebouwen* geïnterpreteerd kan worden als een onoprechte lofzang. Toch bestaan er ook andere opvattingen over hoe *De Gebouwen* geïnterpreteerd moet worden. Het boek bestaat uit verschillende literaire genres en de tekst bestaat uit complexe retoriek die beide invloed hebben op de boodschap die Procopius wil overbrengen. Daarnaast lijkt Procopius in verschillende fragmenten vormen van *safe criticism* toe te passen.⁴⁴ Dit hoofdstuk zal zich richten op een *close reading* van verschillende fragmenten uit *De Gebouwen*. De vraag “op wat voor manieren kan *De Gebouwen* geïnterpreteerd worden?” staat in dit hoofdstuk centraal.

De inhoud van *De Gebouwen*

Alle zes boeken van *De Gebouwen* bestaan uit beschrijvingen van bouwwerken en infrastructuur in het Romeinse Rijk. Boek één beschrijft de gebouwen van Constantinopel. Procopius legt in dit boek een nadruk op kerken en de maritieme schoonheid van de stad. Boek twee en drie bestaan uit een beschrijving van de oostelijke grens van het Romeinse Rijk. In deze boeken worden de fortificaties en waterkeringen van Syrië, Mesopotamië en Armenië beschreven. Boek vier bestaat uit een beschrijving van de Balkan. In dit boek wordt een nadruk gelegd op de fortificaties, de stedelijke ontwikkelingen en de reorganisatie van bestaande steden. In boek vijf beschrijft Procopius de overige bouwwerken in Asia Minor. Hierdoor wijkt hij af van Strabo's geografische structuur.⁴⁵ Daarnaast legt hij, in tegenstelling tot de andere boeken, een nadruk op wegen die Justinianus heeft aangelegd of verbeterd. Het laatste boek bestaat uit een beschrijving van de heroverde gebieden in Egypte en Noord-Afrika. In dit boek legt Procopius een nadruk op religieuze en defensieve gebouwen. Uit de inhoud van *De Gebouwen* blijkt dat het hele boek niet alleen bestaat uit beschrijvingen van gebouwen. Procopius lijkt deze verscheidenheid aan locaties te gebruiken zodat het boek de aandacht van de lezer makkelijker zou kunnen behouden.⁴⁶

De introducties van de eerste vier boeken van *De Gebouwen* beginnen met omvangrijke beschrijvingen. Het eerste boek begint met een uitgebreide beschrijving van de Hagia Sophia. Boek twee begint met een beschrijving van Dara, de belangrijkste grensstad in het oosten van het rijk. Procopius legt hier een nadruk op de bijdrage die Justinianus heeft geleverd in de verdedigingswerken en het watermanagement van de stad. Boek drie begint met een omvangrijke beschrijving van de administratieve vorderingen in Armenië. In dit fragment beschrijft Procopius de aanstelling van *ducēs* in het gebied door Justinianus. In het eerste fragment van boek vier legt Procopius de nadruk op de grens langs de Donau. In boek vijf en zes verschuift de nadruk van beschrijvingen van specifieke bouwwerken naar beschrijvingen van geografische kenmerken van gebieden.⁴⁷ In al deze beschrijvingen lijkt Procopius niet geïnteresseerd in de technische aspecten van bouwwerken, maar in de persoon die ze heeft neergezet: “However, most of the Emperor's other achievements have been described by me in my other writings, so that the subject of the present work will be the benefits which he wrought as a builder.”⁴⁸ Procopius maakt in zijn zes van boek één duidelijk

⁴⁴ Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinopel*, 72-73.

⁴⁵ Elsner, 'The Rhetoric of Buildings', 39.

⁴⁶ M. Whitby, 'Procopius Buildings and Panegyric Effect' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 140.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Procopius, *The Buildings*, 1.1.12.

dat niet de gebouwen zelf, maar de bouwpolitiek van keizer Justinianus het eigenlijke thema van het boek is.⁴⁹

De traditionele interpretatie van *De Gebouwen*

De Gebouwen kan gekenmerkt worden als een classicistische keizerlijke panegyriek. Deze panegyrieken werden geschreven als materiaal voor een publieke toespraak ter ere van de daden van een keizer. In veel gevallen werden panegyrieken geschreven voor de viering van een specifieke gelegenheid zoals een militaire overwinning of de afronding van een nieuw bouwwerk. Boek één van *De Gebouwen* zou in negentig minuten kunnen worden opgedragen en zou dus kunnen worden gebruikt als materiaal voor een publieke redevoering. In tegenstelling tot vergelijkbare keizerlijke panegyrieken uit de zesde eeuw, zoals de gedichten van Corippus ter ere van de troonbestijging van Justin II, is er geen aantoonbare gelegenheid waarvoor *De Gebouwen* geschreven zou kunnen zijn. Desalniettemin bestaat de inhoud van *De Gebouwen* uit een opsomming van de goede daden van keizer Justinianus. In één van deze fragmenten omschrijft Procopius Justinianus als stichter van de beschaafde wereld: "Among the Dardanians of Europe who live beyond the boundaries of the Epidamnians, close to the fortress which is called Bederiana, there was a hamlet named Taurisium, whence sprang the Emperor Justinian, the founder of the civilised world."⁵⁰ Hier omschrijft Procopius Justinianus als keizer die het onderscheid tussen de beschaafde en barbaarse wereld kan bepalen. Dit past binnen de classicistische retoriek waar een keizer wordt afgebeeld als verdediger van de beschaafde wereld. Daarnaast past het fragment in inhoudelijk opzicht binnen het keizerlijke panegyrieke genre.⁵¹

De panegyriek van Procopius is gestructureerd volgens de classicistische literaire structuur van *periegesis*. Dit betekent dat de tekst, volgens de formulering van Pausanias, bestaat uit een beschrijving van een specifiek aanzicht dat samengevoegd wordt met een specifiek narratief. Voor *De Gebouwen* betekent dit dat de tekst bestaat uit een samenvoeging van beschrijvingen van de bouwwerken die Justinianus heeft neergezet en het narratief van Justinianus als goede keizer.⁵² Hierdoor wordt *De Gebouwen* een classicistische keizerlijke panegyriek waarin beschrijvingen van de bouwwerken van het Romeinse Rijk worden samengevoegd met een narratief waarin Justinianus wordt beschreven als goede keizer.⁵³

De Gebouwen is een uniek werk omdat het zich in verschillende aspecten onderscheidt van de klassieke panegyriek. In retorisch opzicht behoort de opsomming van gebouwen eerder tot de keizerlijke biografie dan tot de keizerlijke panegyriek. De schriftelijke verbeelding van Romeinse keizers kent, sinds de prominente positie van bouwwerken in het invloedrijke *Res Gestae*, een traditie van het opsommen van bouwwerken als teken van keizerlijke macht. Deze traditie werd vanaf het vierde-eeuwse *Het leven van Constantijn* van Eusebius voortgezet in de schriftelijke verbeelding van christelijke keizers. Procopius plaatst *De Gebouwen* in deze traditie doordat hij de opsomming van bouwwerken gebruikt als retorisch middel om de macht van keizer Justinianus weer te geven. *De Gebouwen* is echter een uniek werk omdat Procopius, in tegenstelling tot andere keizerlijke biografieën, een geheel boek wijdt aan enkel de beschrijving van bouwwerken. Procopius gebruikt de uitgebreide beschrijving van de bouwpolitiek van Justinianus als literair middel om een beeld te schetsen van de regeerperiode van keizer Justinianus.⁵⁴

⁴⁹ Cameron, *Procopius in the Sixth Century*, 86-87.

⁵⁰ Procopius, *Buildings*, 4.1.17.

⁵¹ Whitby, 'Procopius *Buildings* and Panegyric Effect', 137-139.

⁵² Elsner, 'The Rhetoric of Buildings', 42-43.

⁵³ *Ibidem*, 43.

⁵⁴ *Ibidem*, 37.

Een ander aspect waar *De Gebouwen* zich onderscheidt van de klassieke panegyriek zijn de voorbeelden van ekphrasis in de tekst. Ekphrasis wordt in het vierde-eeuwse handboek *Progymnasmata* voor studenten van retoriek van de auteur Aphthonius gedefinieerd: "Ekphrasis is a descriptive speech which brings the subject matter vividly before the eyes of the audience."⁵⁵ Auteurs die opgeleid werden in ekphrasis gebruikten deze literaire vorm als retorische techniek om de lezer van hun werk tot een toeschouwer van het desbetreffende onderwerp te maken. De auteur Nicolaus beschreef verschillende doeleinden van ekphrasis in een ander boek van de *Progymnasmata*. Nicolaus schreef dat ekphrasis, in de context van de panegyriek, een overtuigend en illustrerend effect had op de lezer of luisteraar.⁵⁶ In de context van *De Gebouwen* van Procopius moet ekphrasis dus niet worden gezien als genre aanduiding, maar als een literair retorisch middel.⁵⁷

Procopius lijkt ekphrasis te gebruiken als literair retorisch middel voor het bewijzen van zijn beweringen en voor het illustreren van de kwaliteiten van het desbetreffende onderwerp. Deze twee doeleinden komen met name naar voren in de introducties van de boeken van Procopius. In de introductie van boek één omschrijft Procopius de Hagia Sophia: "So the church has become a spectacle of marvellous beauty, overwhelming to those who see it, but to those who know it by hearsay altogether incredible."⁵⁸ Vervolgens schrijft Procopius een gedetailleerde en omvangrijke ekphrasis over de Hagia Sophia.⁵⁹ Hij gebruikt de ekphrasis hier als literair retorisch middel om zijn bewering in de introductie geloofwaardiger te maken.⁶⁰ De ekphrasis wordt afgesloten met de bewering dat keizer Justinianus verantwoordelijk was voor de bouw van de kerk: "But it was not with money alone that the Emperor built it, but also with labour of the mind and with the other powers of the soul, as I shall straightway shew."⁶¹ In dit fragment wordt de Hagia Sophia neergezet als product van het financiële vermogen, de vaardigheid en de intelligentie van Justinianus. Procopius lijkt hier de ekphrasis van de Hagia Sophia niet enkel te gebruiken om de pracht van de kerk te beschrijven, maar vooral zodat hij de kwaliteiten van Justinianus als keizer kan illustreren.⁶²

In fragment tien van boek één beschrijft Procopius de Chalke door middel van ekphrasis. Aansluitend op de ekphrasis beschrijft Procopius de in mozaïek afgebeelde machtsverhoudingen in het rijk van Justinianus: "In the centre stand the Emperor and the Empress Theodora, both seeming to rejoice and to celebrate victories over both the King of the Vandals and the King of the Goths, who approach them as prisoners of war to be led into bondage. Around them stands the Roman Senate, all in festal mood. This spirit is expressed by the cubes of the mosaic, which by their colours depict exultation on their very countenances."⁶³ Procopius gebruikt hier de beschrijving van de mozaïek als literair middel om de machtsverhoudingen tussen Justinianus en de senaat te verbeelden. Daarnaast wordt Justinianus afgebeeld als krijgsheer die barbaren heeft verslagen. Procopius plaatst Justinianus hierdoor in de classicistische traditie waarin de keizer wordt afgebeeld als verdediger van de beschaafde wereld. Ten slotte probeert Procopius in de beschrijving de centrumpositie van Justinianus en Constantinopel in verhouding met de rest van het rijk te verbeelden door de periferiepositie van de overwonnen Vandalen en Goten te benadrukken.

⁵⁵ Aphthonius, *Progymnasmata*, 1.36.

⁵⁶ R. Webb, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice* (Burlington 2009) 193.

⁵⁷ R. Webb, 'Ekphrasis, amplification and persuasion' *Antique Tardive* 8 (Turnhout 2000) 69-71.

⁵⁸ Procopius, *The Buildings*, 1.1.27.

⁵⁹ Procopius, *The Buildings*, 1.1.27-1.1.78.

⁶⁰ Webb, 'Ekphrasis, amplification and persuasion in Procopius' *Buildings*, 70.

⁶¹ Procopius, *The Buildings*, 1.1.67.

⁶² Webb, 'Ekphrasis, amplification and persuasion', 71.

⁶³ Procopius, *The Buildings*, 1.10.17-1.10.18.

De beschrijving van de Chalke is een voorbeeld van de effectiviteit van ekphrasis in de beschrijving van de macht van Justinianus.⁶⁴

Het is evident dat *De Gebouwen* niet moet worden geïnterpreteerd als bron van informatie voor archeologen vanwege de grootspraak die Procopius gebruikt om de bouwpolitiek van Justinianus te beschrijven. De classicistische panegyrieke vorm en de voorbeelden van ekphrasis zouden kunnen aantonen dat *De Gebouwen* is geschreven als lofzang voor Justinianus. Als men *De Gebouwen* interpreteert als lofzang, dan zou dat betekenen dat de beschrijving van bouwwerken een retorisch middel wordt in de tekst van Procopius. Hij gebruikt dit retorische middel om een impressie te geven van de pracht en veiligheid van het Romeinse Rijk. Dit retorische effect wordt vergroot door de geografische omvang van de beschrijvingen. Daarnaast kan de lofzanginterpretatie het tekort aan technische details en de grootspraak in de beschrijvingen van bouwwerken verklaren. De retoriek komt naar voren in de ekphrasis van de Hagia Sophia en die van de Chalke. Als men *De Gebouwen* op deze traditionele wijze interpreteert, dan beschrijft Procopius keizer Justinianus als keizer die in financieel, bouwtechnisch, militair en intellectueel opzicht verantwoordelijk is voor de voorspoed in het Romeinse Rijk.⁶⁵

Twee narratieve niveaus

De Gebouwen kan gekenmerkt worden als classicistische keizerlijke panegyriek. Procopius geeft deze panegyriek vorm door middel van ekphrasis, *periegisis* en classicistische verwijzingen. Deze literaire vormen lijken door Procopius te worden ingezet als retorisch middel om een lofzang over keizer Justinianus te schrijven. In inhoudelijk opzicht lijkt Procopius de lezer van *De Gebouwen* te willen overtuigen van het feit dat Justinianus een goede keizer is. Verdere analyse van verschillende fragmenten uit *De Gebouwen*, in combinatie met de duiding van classicistische verwijzingen, lijken echter te wijzen op vormen van kritiek op keizer Justinianus. *De Gebouwen* was een veelgelezen werk in de zesde eeuw. Mocht *De Gebouwen* geschreven zijn als kritiek op keizer Justinianus, dan kon Procopius dit niet in directe vorm doen vanwege het gevaar van vervolging. Indirecte kritiek door middel van beeldspraak of subtiele verwijzingen waren manieren waarop schrijvers op een veilige manier kritiek konden uiten op hun heersers. Deze indirecte vorm van schriftelijke kritiek wordt in de literatuurstudies geduid als *safe criticism*. In de zesde-eeuwse context betekende dit dat enkel lezers met een bepaalde intellectuele achtergrond de kritiek in teksten konden begrijpen. Een *close reading* van *De Gebouwen* op basis van het concept *safe criticism* lijkt een tweede narratief niveau van kritiek van Procopius op Justinianus te onthullen. Procopius lijkt verschillende retorische technieken te gebruiken om dit tweede narratief te verhullen voor sommige lezers. Enkel lezers met dezelfde intellectuele achtergrond of *paideia* zullen veel van de *safe criticism* in de tekst van Procopius begrepen hebben. In de volgende alinea's zullen verschillende fragmenten uit *De Gebouwen* worden geduid in verband met dit tweede narratieve niveau.

Beeldspraak was een van de retorische technieken waarop schrijvers *safe criticism* konden uiten op hun heersers. Deze beeldspraak was een veel gebruikt retorisch middel in de Grieks-Romeinse literaire traditie.⁶⁶ *Over Stijl* van Demetrius van Phalerum was een invloedrijke handleiding voor klassieke en classicistische auteurs. Demetrius schreef dat beeldspraak een juiste retorische vorm was voor een auteur die kritiek wil uiten op een tiran: "Flattery is shameful. Direct criticism is risky. The best course is the middle course: figure of speech."⁶⁷ Hierdoor moet een tekst die is vormgegeven door beeldspraak volgens Demetrius anders gelezen worden: "The force of what is being communicated lies not in what the speaker says, but in what they do not say – in what they pass over in silence."⁶⁸ Deze

⁶⁴ Elsner, 'The Rhetoric of Buildings', 41-42.

⁶⁵ Whitby, 'Procopius Buildings and Panegyric Effect', 150.

⁶⁶ Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople*, 75.

⁶⁷ Demetrius of Phalerum, *On Style*, 202.

⁶⁸ Ibidem, 176.

beeldspraak moet gezien worden in de context van classicistische retoriek. Moderne auteurs bedrukken de verklaringen van hun beweringen in hun tekst zodat de lezer de boodschap in de tekst niet kan missen. Klassieke en classicistische auteurs doen soms het tegenovergestelde. De lezer moet de verklaring zelf vinden tussen de verwijzingen in de tekst. In de moderne analyse van klassieke en classicistische literatuur wordt deze retoriek aangeduid met het concept *safe criticism*.⁶⁹ Procopius lijkt *safe criticism* te gebruiken in de vorm van classicistische beeldspraak om op een veilige manier een tweede narratieve niveau aan *De Gebouwen* toe te voegen. Hierdoor zou *De Gebouwen* kunnen bestaan uit een oppervlakkig narratief niveau waar hij de bouwpolitiek van Justinianus beschrijft in de vorm van een lofzang en een subtieler narratief niveau waar hij kritiek uit op Justinianus. Enkel lezers met dezelfde intellectuele achtergrond konden de desbetreffende beeldspraak begrijpen en het tweede narratieve niveau herkennen.⁷⁰

Procopius lijkt dit tweede narratieve niveau te vervaardigen in de beschrijving van een fort aan de Eufraat: "Then appeared the Emperor Justinian, entrusted by God with this commission, to watch over the whole Roman Empire and, so far as was possible, to remake it."⁷¹ In dit fragment beschrijft Procopius Justinianus als keizer die met goddelijk recht regeert over het Romeinse Rijk. Daarnaast bestempelt Procopius Justinianus als vernieuwer. Hoewel Procopius deze bestempeling in dit fragment als positief neerzet, kan vernieuwer in verband met de andere boeken van Procopius een negatieve lading bevatten. In *De Oorlogen* beschuldigt hij de Perzische koning Kavadh van vernieuwingsdrang: "But as time went on, Cabades became more high-handed in the administration of the government, and introduced innovations into the constitution, among which was a law which he promulgated providing that Persians would have communal intercourse with their women, a measure which by no means pleased the common people. Accordingly they rose against him, removed him from the throne, and kept him in prison in chains."⁷² Procopius verhuult zijn kritiek op Justinianus in een lovende zin. De lezer van zijn andere werken zal echter begrepen hebben dat deze karakterisering niet positief is.⁷³

In de inleiding van *De Gebouwen* wordt Justinianus vergeleken met de Perzische koning Cyrus omdat ze beiden verantwoordelijk waren voor hun rijk: "He was the most excellent king of whom we have ever heard and most responsible for creating an empire for his people."⁷⁴ De Perzische Cyrus wordt in de klassieke traditie beschouwd als goede heerser. In eerste instantie zou deze beschrijving dus als lovend over Justinianus kunnen worden gekarakteriseerd. Cyrus werd in de klassieke traditie echter ook gezien als barbaarse despoot omdat de heerser niet uit de beschaafde wereld kwam. De vergelijking met Cyrus zou in dit fragment dus ook een bestempeling van Justinianus als barbaarse despoot kunnen suggereren. Daar komt bij dat Procopius keizer Justinianus in *De Geheime Geschiedenis* een barbaar noemt: "First of all, he neither himself possessed any quality appropriate to the imperial dignity nor cared to foster any such quality in others, but in speech and in dress and in thinking he played the barbarian."⁷⁵ Procopius had in dit fragment veel andere heersers kunnen gebruiken om keizer Justinianus hiermee te vergelijken. Cyrus was echter de enige heerser die op een veilige manier zou verwijzen naar goed leiderschap en barbaars despotisme. De vergelijking met Cyrus kan dus op twee manieren geïnterpreteerd worden. Doordat Procopius keizer Justinianus hier vergelijkt met Cyrus, creëert hij een tweede narratief niveau waar hij kritiek uit op de keizer. In tegenstelling tot andere verwijzingen zullen meer lezers deze verwijzing hebben begrepen omdat Cyrus en zijn regeerperiode een algemeen bekend narratief was in de zesde-eeuwse cultuur.⁷⁶

In de introductie van boek twee schrijft Procopius dat hij de fortificaties als verdediging tegen de aanvallen van barbaren gaat beschrijven: "For it is not the pyramids

⁶⁹ Ahl, *The Art of Safe Criticism in Greece and Rome*.

⁷⁰ Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople*, 75-76.

⁷¹ Procopius, *The Buildings*, 2.6.6.

⁷² Procopius, *The Wars of Justinian*, 1.5.1.

⁷³ Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople*, 76.

⁷⁴ Procopius, *The Buildings*, 1.1.12.

⁷⁵ Procopius, *The Secret History*, 14.2.

⁷⁶ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 54.

which we are about to describe, those celebrated monuments of the rulers of Egypt, on which labour was expended for a useless show, but rather all the fortifications whereby this Emperor preserved the Empire, walling it about and frustrating the attacks of the barbarians on the Romans. And it seems to me not amiss to start from the Persian frontier.”⁷⁷ In dit fragment omschrijft Procopius de piramides ter ere van de Egyptische heersers als overbodige bouwwerken ten koste van hoge inspanning. In andere hoofdstukken van *De Gebouwen* beschrijft Procopius de bouwwerken ter ere van Justinianus. Doordat Procopius de piramides hier omschrijft als overbodig, noemt hij alle bouwwerken ter ere van Justinianus op indirecte wijze ook overbodig. Ook in dit fragment verhult Procopius kritiek op Justinianus in een lovende zin. Procopius lijkt Justinianus te willen prijzen voor de fortificaties die hij heeft gebouwd aan de grens, maar bekritiseert indirect zijn andere bouwwerken door middel van classicistische beeldspraak die veel zesde-eeuwse lezers herkend zullen hebben.⁷⁸

Procopius schrijft in boek I een standbeeldekphrasen van het bronzen ruitersstandbeeld van Justinianus in Constantinopel.⁷⁹ Standbeeldekphrasen kan gecategoriseerd worden als subgenre van ekphrasen. Dit subgenre kende, naast de eerder besproken voorschriften, aanvullende conventies. Het doel van standbeeldekphrasen was het omschrijven van de karaktereigenschappen van het afgebeelde individu. Auteurs konden de karaktereigenschappen omschrijven door een nadruk te leggen op de ogen of de blik. Hierdoor kon de schrijver van een standbeeldekphrasen invloed uitoefenen op de beeldvorming van het afgebeelde individu.⁸⁰ Procopius lijkt de standbeeldekphrasen van het ruitersbeeld te gebruiken als retorisch middel om de beeldvorming van keizer Justinianus in negatieve zin te beïnvloeden. In de ekphrasen beschrijft Procopius de blik van Justinianus: “And he looks toward the rising sun, directing his course, I suppose, against the Persians.”⁸¹ In de zesde-eeuwse context verwijst de twijfel in de omschrijving van de blik van Justinianus naar de militaire mislukkingen van de keizer tegen het Perzische Rijk.⁸² Procopius gebruikt de ekphrasen van het ruitersstandbeeld van Justinianus als retorisch middel om de militaire mislukkingen van de keizer te benadrukken.

In de ekphrasen van het ruitersbeeld bekritiseert Procopius Justinianus door middel van classicistische verwijzingen. Procopius schrijft dat het kolossale standbeeld zich opstelt als Achilles: “Upon this horse is mounted a colossal bronze figure of the Emperor. And the figure is habited like Achilles.”⁸³ Deze classicistische verwijzing naar Achilles is opmerkelijk. In de zesde-eeuwse context zou een verwijzing naar Achilles kunnen verwijzen naar lage afkomst, onverdiende eer en pompeus gedrag.⁸⁴ Verder schrijft Procopius dat de helm een schitterende glans afgeeft die de Herfstster representeert: “One might say, in poetic speech, that here is that star of Autumn.”⁸⁵ Wanneer classicistische auteurs iets in poëtische zin zeggen, wordt er meestal verwezen naar Homerus. In de *Ilias* wordt Achilles vergeleken met de Herfstster. De Herfstster, of Hond van Orion, wordt vervolgens omschreven als teken van kwaad: “Waar, als een ster volstralend, hij aan kwam gerend in de vlakte. In den oogsttijd rijst z’ en te midden der talloze sterren. Schijnt klaar kenbaar haar stralende licht in ’t nachtelijk duister. “Hond van Orion,” zó luidt de naam, waarmee men haar aanroept. Schoon, voorwaar, is haar lichtende glans, maar een teken van onheil.”⁸⁶ De *Ilias* was een veelgelezen boek in het zesde-eeuwse Romeinse Rijk. De meeste zesde-eeuwse lezers van *De Gebouwen* zullen begrepen hebben dat Procopius hier classicistische beeldspraak gebruikt

⁷⁷ Procopius, *The Buildings*, 2.1.3.

⁷⁸ Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinopel*, 76.

⁷⁹ Procopius, *The Buildings*, 2.2.1-2.2.12.

⁸⁰ H. Saradi, ‘Perceptions and Literary Interpretations of Statues and the Image of Constantinopel’ *Byzantiaka* 20 (Thessaloniki 2000) 50.

⁸¹ Procopius, *The Buildings*, 2.2.10.

⁸² Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinopel*, 90.

⁸³ Procopius, *The Buildings*, 2.1.7.

⁸⁴ Downey, G., ‘Justinian as Achilles’ *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 71 (Baltimore 1940) 74.

⁸⁵ Procopius, *The Buildings*, 2.2.10.

⁸⁶ Homerus, *Ilias*, 22.26-31.

om Justinianus te bestempelen als brenger van kwaad. Daarnaast kan Justinianus als brenger van ziekte geïnterpreteerd worden als verwijzing naar de Pest van Justinianus.⁸⁷

Op basis van de bovenstaande fragmenten lijkt het aannemelijk dat Procopius kritiek uit op keizer Justinianus in *De Gebouwen*. *De Gebouwen* was een veelgelezen werk in de zesde eeuw. Procopius gebruikt *safe criticism* voor zijn eigen veiligheid. *De Gebouwen* zou hierdoor uit twee narratieve niveaus kunnen bestaan. In eerste instantie lijken veel fragmenten keizer Justinianus te loven voor zijn daden. Een tweede kritische lezing onthult echter een tweede narratief niveau. Procopius onderscheidt de twee niveaus in *De Gebouwen* door middel van beeldspraak en subtiele classicistische verwijzingen. In deze beeldspraak en subtiele classicistische verwijzingen beschuldigt Procopius keizer Justinianus van barbaars despotisme. Doordat Procopius de keizer beschuldigt van barbaars despotisme in de inleiding van *De Gebouwen*, lijkt zijn lofzang over Justinianus als verdediger van de beschaafde wereld in een later fragment een sarcastisch opmerking te worden. Verder beschuldigt Procopius de keizer van het vernieuwen van het Romeinse Rijk en verspillen van inspanning. In de standbeeldekphrasen van het ruiterbeeld lijkt Procopius te verwijzen naar de lage afkomst, de onverdiende eer en het pompeuze gedrag van Justinianus. Daarnaast verwijst Procopius naar de Justininaanse Plag en noemt hij Justinianus een brenger van kwaad. Het feit dat classicistische auteurs de boodschap in hun tekst verhulde maakt deze interpretatie nog aannemelijker. Kritiek in het tweede narratieve niveau is verstopt onder een laag van classicisme, ekphrasen en beeldspraak. Veel zesde-eeuwse Romeinse lezers met dezelfde intellectuele of sociale achtergrond zullen echter hebben begrepen dat Procopius de keizer bekritiseert. Het verschilt per fragment hoe subtiel de *safe criticism* is, maar de voorbeelden zijn talrijk genoeg om de waarschijnlijkheid van het tweede narratieve niveau te kunnen bevestigen.

⁸⁷ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 53.

Conclusie

Procopius was een complexe zesde-eeuwse auteur. De stijl en inhoud van zijn drie boeken, *De Oorlogen*, *De Geheime Geschiedenis* en *De Gebouwen* zijn sterk beïnvloed door de omgeving van Procopius. Zijn elitaire sociale omgeving zorgde voor een conservatief wereldbeeld. Hierdoor is Procopius regelmatig negatief over veranderingen in de gevestigde orde. Daarnaast kende hij veel individuen, die hij beschrijft, persoonlijk. Dit zorgt ervoor dat beschrijvingen van handelingen vaak gevuld zijn met waardeoordelen. Verder behoorde Procopius tot de intellectuele elite van Constantinopel. Hierdoor zijn sommige verwijzingen dusdanig subtiel dat enkel personen met dezelfde *paideia* deze verwijzingen konden begrijpen. Procopius probeert vanwege zijn classicistische historiografische opvatting regelmatig te vinden in het verloop van de geschiedenis. Deze regelmatigheden probeert hij om te zetten naar moraliserende lessen voor de lezer van zijn werken. Uiteindelijk is het classicisme in de werken van Procopius dwingend voor de stijl en inhoud van zijn werken. Hierdoor functioneren klassieke teksten als linguïstische model voor de structuur van de teksten van Procopius. Verder maakt Procopius gebruik van classicistische verwijzingen om zijn teksten vorm te geven. Hij gebruikt deze classicistische verwijzingen op positieve wijze om keizer Justinianus te loven voor zijn daden. Tegelijkertijd gebruikt Procopius negatieve classicistische verwijzingen om kritiek te uiten op het politieke beleid van Justinianus. Hierdoor lijkt Procopius zichzelf soms tegen te spreken.

De Gebouwen is een product van de complexe stijl en inhoud van Procopius. Het werk wordt beschouwd als een door *periegesis* gestructureerde keizerlijke panegyriek die de rol van de bouwpolitiek van keizer Justinianus in een grote verscheidenheid aan locaties in het toenmalige Romeinse Rijk beschrijft. De panegyriek bevat kenmerken van ekphrasis en classicistische keizerlijke biografie. Procopius gebruikte de retorische mogelijkheden van de genres om een beeld te schetsen van de regeerperiode van keizer Justinianus. De beschrijving van bouwwerken moet dus vooral gezien worden als retorisches middel. Verder beschreef Procopius Justinianus als een goede keizer door middel van positieve classicistische verwijzingen. Als men *De Gebouwen* op traditionele wijze interpreteert, dan moet *De Gebouwen* gelezen worden als lofzang voor Justinianus. In deze lofzang wordt hij omschreven als keizer die in financieel, bouwtechnisch, militair en intellectueel opzicht verantwoordelijk is geweest voor de voorspoed in het Romeinse Rijk.

Een *close reading* op basis van het concept *safe criticism* onthult een tweede narratief niveau in *De Gebouwen*. Door middel van beeldspraak en negatieve classicistische verwijzingen lijkt Procopius kritiek te uiten op keizer Justinianus. Hij beschuldigt de keizer voor barbaars despotisme. Doordat Procopius de keizer hiervan beschuldigt, lijkt zijn lofzang over Justinianus als verdediger van de beschaafde wereld een sarcastisch opmerking te worden. Verder beschuldigt Procopius de keizer van het vernieuwen van het keizerrijk en het verspillen van inspanning. In de standbeeldekphrasis van het ruitersbeeld verwijst Procopius naar de lage afkomst, de onverdiende eer en het pompeuze gedrag van de keizer. Verder verwijst Procopius naar de Pest van Justinianus en noemt hij Justinianus een brenger van kwaad. Het feit dat classicistische auteurs de boodschap van hun tekst verhulden, maakt deze interpretatie nog aannemelijker. Procopius probeert, vanwege zijn classicistische historiografische opvatting, de lezer te voorzien van moraliserende lessen. Deze moraliserende lessen probeert hij te baseren op fouten die zijn gemaakt door zijn voorgangers of tijdgenoten. De vraag of deze lessen zijn gebaseerd op de fouten van de vijanden van het Romeinse Rijk of op de fouten van de keizer zelf is afhankelijk van de wijze waarop men *De Gebouwen* interpreteert.

Uit de concluderende argumenten van dit onderzoek lijkt het aannemelijk dat *De Gebouwen* voorbeelden van lofzang en indirecte kritiek bevat. Er zijn voorstanders van de interpretatie van lofzang en de interpretatie van indirecte kritiek. Een mogelijke verklaring voor deze academische onenigheid, is het feit dat er vanuit verschillende disciplines onderzoek wordt gedaan naar de boeken van Procopius. In het licht van het literatuuronderzoek lijken kunsthistorici zoals Jas Elsner over het algemeen te neigen naar de traditionele interpretatie. Kunsthistorica Elena Boeck vormt hierop een uitzondering en verdedigt in haar onderzoek naar het bronzen

ruiterbeeld van Justinianus de aanwezigheid van een tweede narratief niveau in *De Gebouwen*. Classici en Byzantisten lijken na de uitgave van *A Companion to Procopius of Ceasarea* ook meer argumenten voor een tweede narratieve niveau te geven. Deze studie heeft gepoogd een genuanceerd overzicht van onderzoek naar de werken van Procopius te schetsen door inzichten vanuit al deze academische disciplines op te nemen. Op basis van de geanalyseerde fragmenten pleit ik voor de aanwezigheid van twee narratieve niveaus. *De Gebouwen* lijkt geschreven te zijn als lofzang waardoor het aan de oppervlakte oogt als keizerlijke panegyriek ter ere van keizer Justinianus. Veel fragmenten bestaan uit de positieve aspecten van de regeerperiode van Justinianus. De tweede narratieve laag is te vinden in fragmenten waar negatief classicisme en beeldspraak wordt gebruikt. Procopius bekritiseert Justinianus niet enkel in deze tweede narratieve laag, maar hij weerlegt ook de goede daden die hij beschrijft in andere fragmenten.

Het analytische gedeelte van dit onderzoek heeft zich met name gericht op *De Gebouwen*. Daardoor heeft dit onderzoek voorbeelden van *safe criticism* van Procopius slechts in een paar alinea's in de verband gebracht met *De Oorlogen* of *De Geheime Geschiedenis*. Een omvangrijker onderzoek waarin de bevindingen van dit onderzoek worden samengevoegd met een *close reading* van *De Oorlogen* en *De Geheime Geschiedenis* zou de *safe criticism* van Procopius nog verder kunnen duiden. Daarnaast heeft dit onderzoek zich voornamelijk gericht op de eerste twee boeken van *De Gebouwen*. Een omvangrijkere *close reading* van boeken drie, vier, vijf en zes zou eventueel verder inzicht kunnen bieden in het tweede narratieve niveau in *De Gebouwen* van Procopius.

Bibliografie

Primair bronmateriaal

- Aphthonius, *Progymnasmata*, vert. H. Rabe (Leipzig 1926).
- Demetrius, *On Style*, vert. W. R. Roberts (Cambridge 1902).
- Herodotus, *The Histories*, vert. D. Grene (Chicago 1987).
- Homerus, *Ilias*, vert. W. E. J. Kuiper (Haarlem 1949).
- Nicolaus, *Progymnasmata*, vert. J. Felten (Leipzig 1913).
- Photius, *The Bibliotheca*, vert. N. G. Wilson (London 1994).
- Procopius van Caesarea, *The Buildings*, vert. H. B. Dewing (Cambridge 1940).
- Procopius van Caesarea, *The Secret History*, vert. H. B. Dewing (Cambridge 1993).
- Procopius van Caesarea, *The Wars of Justinian*, vert. H. B. Dewing, rev A. Kaldellis (Indianapolis 2014).
- Strabo, *The Geography*, vert. D. W. Roller (Cambridge 2020).
- Thucydides, *The History of the Peloponnesian War*, vert. R. Crawley (Overland Park 2017).
- Vitruvius, *De Architectura*, vert. F. Granger (Vancouver 2008).

Secundaire literatuur

- Ahl, F., *The Art of Safe Criticism in Greece and Rome* (Baltimore 1984).
- Boeck, E. N., *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople. The Cross Cultural Biography of a Mediterranean Monument* (Chicago 2021).
- Börm, H., 'Procopius, His Predecessors, and the Genesis of the *Anecdota*. Antimonarchic Discourse in Late Antiquity Historiography' in: idem ed., *Antimonarchic Discourse in Antiquity* (Stuttgart 2015) 305-346.
- Brodka, D., 'Procopius as a Historiographer' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 194-211.
- Brown, *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad (CE 150–750)* (London 1989).
- Cameron A., *The Later Roman Empire: CE 284–430* (Harvard 1993).
- Cameron, A., 'Writing about Procopius then and now' in: Lillington-Martin en Elodie Turquois eds., *Procopius of Caesarea: Literary and Historical Interpretations* (Milton Park 2017) 13-25.
- Cameron, A., *Procopius in the Sixth Century* (Berkeley 1985).

- Croke, B., 'The Search for Harmony in Procopius' Literary Works' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 28-61.
- Downey, G., 'Justinian as Achilles' *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 71:1 (1940) 68-77.
- Elsner, J., 'Inventing Imperium: Texts and the Propaganda of Monuments in Augustan Rome', in: idem ed., *Art and Text in Roman Culture* (Cambridge 1996) 32-53.
- Elsner, J., 'The Rhetoric of Buildings in the *De Aedificiis* of Procopius' in: L. James ed., *Art and Text in Byzantine Culture* (Cambridge 2007) 33-57.
- Gengler, O., Turquois E., 'A Narratological Reading of Procopius' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 374-416.
- Gibbon, E. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (London 1996).
- Greatrex, G. 'The Dates of Procopius' Works', *Byzantine and Modern Greek Studies* 18:1 (1994) 101-115.
- Greatrex, G., 'Perceptions of Procopius in Recent Scholarship' *Histos* 8:1 (2014) 76-121.
- Greatrex, G., 'Procopius: Life and Works' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 61-69.
- Herrin, J. *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire* (Princeton 2009).
- Kaldellis, A. *Byzantium Unbound* (York 2019).
- Kaldellis, A., *Procopius of Caesarea: Tyranny, History and Philosophy at the End of Antiquity* (Philadelphia 2004).
- Kaldellis, A., 'The Classicism of Procopius' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 339-354.
- Maas M. (ed) *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (Cambridge 2005).
- Pazdernik C. F., 'Procopius and Thucydides on the Labors of War: Belisarius and Brasidas in the Field' in: David Konstan ed., *Transactions of the American Philological Association* (Baltimore 2014) 149-187.
- Rance, P., 'Wars' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 70-120.
- Roberto, U., 'Procopius and his Protagonists' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 355-373.
- Saradi, H., 'Perceptions and Literary Interpretations of Statues and the Image of Constantinople' *Byzantiaka* 20:2 (2000) 39-77.
- Schibille, N., 'The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium' in: M. de Groote ed., *Byzantion* 79:1 (2009) 360-379.
- Stewart, M. E., *Masculinity, Identity, and Power Politics in the Age of Justinian: a Study of Procopius* (Amsterdam 2020).

Stickler, T., 'Procopius and Christian Historical Thought' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 212-230.

Webb, R. 'Ekphrasis of Buildings in Byzantium: Theory and Practice' *Byzantinoslavica* 3:1 (2011) 20-32.

Webb, R. 'Ekphrasis, amplification and persuasion in Procopius' Buildings' *Antique Tardive* 8:1 (2000) 67-71.

Webb, R., *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice* (Burlington 2009).

Whitby, M., 'Pride and prejudice in Procopius' Buildings: Imperial Images in Constantinopel' *Antiquité Tardive* 8:1 (2000) 59-66.

Whitby, M., 'Procopius *Buildings* and Panegyric Effect' in: M. Meier en F. Montinaro eds., *A Companion to Procopius of Caesarea* (Leiden 2022) 137-155.